

Порушення міжнародного гуманітарного права у сфері освіти в Україні

(лютий 2022 – травень 2025)

Команда проєкту: Білякова Марія, Гаврилов Владислав, Діхтяренко Інна, Каплун Наталія, Луценко Назарій, Петрова Тетяна, Шинкаренко Яна

Луценко Н.В. Порушення міжнародного гуманітарного права у сфері освіти в Україні (лютий 2022 – травень 2025) — Київ : Схід SOS, 2025. — 43 с.

ISBN 978-617-7027-09-5

Аналітичний звіт висвітлює системні порушення росією норм міжнародного гуманітарного права на тимчасово окупованих територіях України в освітній сфері. На основі 162 поглиблених інтерв'ю з вчителями, психологами, батьками, їх дітьми та іншими цивільними особами задокументовано численні випадки воєнних злочинів. Серед них – обстріли цивільної інфраструктури та закладів освіти, що призводили до загибелі та поранень мирного населення включно з дітьми. У звіті описано факти розміщення збройними формуваннями рф військової техніки у школах, перетворення шкіл на штаби, використання приміщень закладів освіти для незаконного утримання цивільних осіб. Зафіксовано системне культурне насильство, зокрема спроби нав'язати російську ідентичність через освітню систему. Звіт підкреслює, що такі дії російської окупаційної адміністрації мають тяжкі наслідки для психічного та фізичного здоров'я дітей і вчителів, створюють загрозу для безпеки, освітніх прав та культурної ідентичності українських громадян на тимчасово окупованих територіях.

УДК 343.337

Обкладинка: Новотошківський ліцей №1. Обкладинка на обороті: Рубіжанська гімназія №4. Фото надані респондентами документаторам БФ «Схід SOS».

ЗМІСТ

<u>Список скорочень</u>	4
<u>Резюме</u>	5
<u>Методологія та методика дослідження</u>	8
<u>I. Характеристика респондентів</u>	10
<u>II. Бойові дії та їхній вплив на дітей в Україні</u>	11
<u>A. Втрати, поранення серед дітей та насильство з боку військових РФ</u>	11
<u>B. Наслідки бойових дій для ментального та фізичного здоров'я дітей</u>	12
<u>III. Навчання в тимчасовій окупації</u>	16
<u>A. Насадження російських стандартів освіти</u>	16
<u>B. Українські школи онлайн</u>	22
<u>IV. Злочини проти особи вчителя</u>	27
<u>V. Російські атаки на школи як об'єкти цивільної інфраструктури</u>	33
<u>VI. Російські атаки на шкільну інфраструктуру</u>	36
<u>Висновки та рекомендації</u>	41

Список скорочень

МГП	міжнародне гуманітарне право
ЗМІ	засоби масової інформації
ТОТ	тимчасово окуповані території
ТАБД	територія активних бойових дій
БФ	благодійний фонд
Д/ЛНР	так звані Донецька та Луганська народні республіки
РФ	Російська Федерація
РПЦ	Російська православна церква
ЗВО	заклади вищої освіти
ЗЗСО	заклад загальної середньої освіти
ООН	Організація Об'єднаних Націй

РЕЗЮМЕ

Даний звіт є результатом аналізу зафіксованих документаторами БФ «Схід SOS» воєнних злочинів, вчинених військовими РФ та окупаційною адміністрацією на ТОТ у сфері освіти з моменту повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року. В окремих випадках для більш детального аналізу воєнних злочинів та доказу системності протиправних дій Росії у звіті описані випадки воєнних злочинів, скоєних на ТОТ з 2014 року. Описані воєнні злочини Росія здійснює щодо шкіл як об'єктів цивільної інфраструктури, а також щодо вчителів, представників адміністрації шкіл, учнів та їхніх батьків. Подібні дії є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права.

У звіті описано випадки умисного вбивства, катування, позбавлення особи засобів існування, умисних нападів на цивільні об'єкти, випадки незаконного позбавлення волі, депортації дітей, нав'язування російських освітніх стандартів на ТОТ і мілітаризації освіти. У звіті подано інформацію про наслідки російських злочинів для здоров'я та психіки українських дітей, отриману зі слів педагогів і психологів, що надають допомогу постраждалим унаслідок російських атак дітям.

У звіті наведено приклади систематичних атак на об'єкти цивільної інфраструктури та заклади освіти в Україні. Обстріли призвели до загибелі та поранень дітей і педагогів. У багатьох випадках школи не мали жодного військового значення й не використовувалися Збройними силами України. Цілеспрямоване знищення освітніх закладів розглядається як воєнний злочин і є елементом ширшої стратегії терору проти цивільного населення.

Звіт містить опис переслідування українських педагогів і проходження ними фільтраційних заходів. Такі особи позбавляються волі без відповідних законних підстав і без доступу до правової допомоги. Затриманих педагогів піддають допитам та психологічному тиску.

У звіті подано інформацію про випадок прихованої депортації дітей, що здійснюється Росією під виглядом евакуації із зони бойових дій. Дітей, після смерті батьків, направляють до дитячих будинків, де вони піддаються російській ідеологічній обробці.

Описані у звіті випадки введення російських стандартів і мілітаризації освіти на ТОТ є цілеспрямованою практикою, яку впроваджує Росія на тимчасово окупованих українських територіях ще з 2014 року. Мілітаризація освіти проявляється у впровадженні програм військово-патріотичного виховання, створенні парамілітарних дитячих організацій, як-от «Юнармія», примусовому залученні дітей до заходів, пов'язаних з армією РФ, та ідеологічній обробці, спрямованій на легітимізацію війни проти України.

На основі вищезазначеного рекомендуємо:

◆ уряду України:

1. У зв'язку з систематичними обстрілами освітніх закладів армією РФ посилювати їх безпеку: забезпечити функціонування механізму моніторингу та оперативного реагування на воєнні загрози для освітніх закладів на прифронтових територіях і тимчасово окупованих територіях, розбудовувати систему укриттів для учнів і педагогічного колективу, а також вдосконалювати тренінги з надання першої медичної та психологічної допомоги для безпеки цивільного населення.
2. Сприяти обов'язковій евакуації дітей з територій, наближених до лінії бойового зіткнення, та надавати для процесу евакуації броньовані автомобілі, засоби індивідуального захисту.
3. Сприяти вступу молоді з ТОТ до українських ЗВО, надавати підтримку в організації виїзду та оформленні необхідних документів. Стимулювати розробку інтеграційних програм для осіб, що перебували в окупації в ЗЗСО та ЗВО, а також забезпечити функціонування програм, що допоможуть надолужити освітні втрати школярам і студентам, що виїхали з ТОТ. Проводити серед населення комунікаційну кампанію, яка б роз'яснювала, що діти, яким вдалося покинути ТОТ, – це жертви війни, які потребують підтримки в адаптації та інтеграції.
4. Продовжувати систематично фіксувати й передавати докази воєнних злочинів до Міжнародного кримінального суду, ООН та Європейського суду з прав людини. Виявляти та здійснювати правове переслідування колаборантів у сфері освіти, які сприяють запровадженню окупаційної навчальної програми. Водночас необхідно встановити чітку систему, яка визначатиме ступінь винуватості вчителів, що погодилися на співпрацю з тимчасовою окупаційною адміністрацією. Посилити адвокаційну діяльність щодо злочинів Росії проти дітей та освіти за кордоном.
5. Створити програми підтримки постраждалих вчителів і дітей, а також запровадити дієвий механізм моніторингу, що гарантуватиме своєчасний доступ евакуйованих дітей і працівників освіти до послуг психологічної, соціальної та правової допомоги, які здебільшого надаються громадським сектором.
6. Продовжувати підтримку дистанційного навчання для дітей на тимчасово окупованих територіях, розвивати альтернативні платформи для здобуття української освіти, враховуючи безпекові ризики, індивідуальний графік і подвійне навантаження на дитину.

◆ **Для міжнародної спільноти:**

1. Розширювати санкційний список осіб, відповідальних за насильницьку русифікацію освіти та депортацію українських дітей.
2. Збільшувати фінансування програм з евакуації дітей з батьками або іншими законними представниками, які б передбачали, зокрема, обов'язкові витрати на закупівлю броньованих автомобілів і засобів індивідуального захисту для екіпажів та евакуйованих. Забезпечувати фінансову допомогу для проведення навчань першої медичної та психологічної допомоги для гуманітарних працівників, а також для проведення навчань з мінної безпеки для дітей і молоді, які лишаються на прифронтових територіях.
3. Здійснювати тиск на Росію з вимогою надати інформацію про депортованих українських дітей та дітей, що вважаються зниклими. Забезпечити їх повернення та припинити незаконну зміну їхньої ідентичності.
4. Протидіяти російській дезінформації в освіті: розробляти та проводити інформаційні кампанії для міжнародної спільноти щодо злочинів Росії у сфері освіти.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета дослідження – на основі поглиблених інтерв'ю, записаних документаторами БФ «Схід SOS», описати порушення норм МГП, вчинені проти української системи освіти, вчителів і дітей, які перебувають в умовах бойових дій та тимчасової окупації на території України.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати джерела інформації;
- виокремити задокументовані порушення МГП;
- описати наслідки воєнних злочинів для психологічного стану та здоров'я учнів;
- сприяти розголосу злочинів у міжнародних й українських ЗМІ.

Методи дослідження

Для написання звіту було використано та проаналізовано поглиблені інтерв'ю з представниками шкільної адміністрації та вчителями, які були жертвами чи свідками воєнних злочинів. Окрім того, документатори фонду провели низку інтерв'ю з випускниками шкіл і батьками дітей, які знаходяться на тимчасово окупованих територіях, а також з психологами, які працюють з учнями, що потребують допомоги. За допомогою інформації з відкритих джерел вдалося підтвердити та проаналізувати окремі злочини.

Дослідження зосереджено на аналізі воєнних злочинів, задокументованих командою БФ «Схід SOS», скоєних Російською Федерацією у сфері української системи освіти протягом 2022–2024 років. У звіті окремо розглянуто злочини, вчинені проти особи вчителя та особи учня. Крім того, у дослідженні частково висвітлено порушення норм міжнародного гуманітарного права, які не належать безпосередньо до освітньої сфери, але були зафіксовані на підставі свідчень респондентів. Водночас окремі свідчення можуть виходити за межі зазначеної хронології, що зумовлено тривалістю окупації та необхідності відтворення повного контексту подій.

Практичне значення

Аналітичний звіт не є науковим дослідженням. Задокументовані факти можуть стати доказовою базою для подальших юридичних процесів щодо притягнення до відповідальності осіб, причетних до атак на освітню систему України. Звіт може слугувати джерелом інформації про стан справ для установ, які працюють з темою освіти під час війни, зокрема МОН, Секретаріату Уповноваженого з прав людини, ЗВО, що приймають вступників з ТОТ, прикордонної служби, посольств, донорських організацій,

представників громадянського суспільства тощо. Крім того, зібрані факти можуть бути подані до Міжнародного кримінального суду, Європейського суду з прав людини та інших міжнародних інституцій для розгляду справ про порушення гуманітарного права. Водночас оприлюднення звіту в медіа та правозахисних організаціях сприятиме приверненню уваги світової спільноти до злочинів Росії проти освіти, що може вплинути на посилення санкцій та дипломатичного тиску на агресора.

1 ХАРАКТЕРИСТИКА РЕСПОНДЕНТІВ

1. У процесі дослідження команда документаторів провела глибинні інтерв'ю з педагогами, директорами шкіл, батьками учнів, випускниками, які завершили навчання під час повномасштабного вторгнення, та психологами, що стали свідками порушень норм міжнародного гуманітарного права у сфері освіти.

2. Документатори БФ «Схід SOS» опитали **87 педагогів**, 66 з них – з Луганської області, 10 – Донецької, 3 – Херсонської, 1 – Дніпропетровської, 2 – Чернігівської, 2 – Харківської, 2 – Запорізької, 1 – м. Київ. Респонденти належали до наступних вікових груп: 18–35 – 5 осіб, 36–50 – 11 осіб, 51–65 – 32 особи, 65+ – 6 осіб, немає даних – 33 особи. Крім того, документатори фонду опитали 4 вихователів з дитячих садочків, з них 2 – з Херсонської області, 1 – Донецької та 1 – Луганської областей. З них одна особа в категорії 36–50 років, двоє осіб – 51–65 років та ще одна особа не уточнювала свій вік.

3. Документатори БФ «Схід SOS» провели інтерв'ю з **35 цивільними особами**, яким вдалося покинути ТОТ і які стали свідками порушень норм міжнародного гуманітарного права в освітній сфері: 14 осіб з Харківської області, 8 – Херсонської області, 5 – Донецької області, 3 – Луганської області, 3 – Запорізької, 1 – Чернігівської, 1 – Миколаївської області. Респонденти належали до наступних вікових груп: 18–35 – 4 особи, 36–50 – 4 особи, 51–65 – 12 осіб, 65+ – 11 осіб, немає даних – 4 особи.

4. Документатори БФ «Схід SOS» опитали **24 батьків**, чиї діти постраждали внаслідок дій армії РФ. З них 6 осіб – з Луганської області, 7 – Харківської, 3 – Херсонської, 7 – Донецької, 1 – Київської. Респонденти належали до наступних вікових груп: 18–35 – 2 особи, 36–50 – 13 осіб, 51–65 – 4 особи, 65+ – 2 особи, немає даних – 3 особи.

5. Документатори БФ «Схід SOS» провели інтерв'ю з **7 випускниками шкіл на ТОТ**, з яких 3 навчалися в Луганську, 3 – в Донецьку, ще один респондент з Херсонщини був свідком тимчасової російської окупації. Інтерв'ю записано після повернення дітей на підконтрольну уряду України територію.

6. Документатори БФ «Схід SOS» опитали **7 психологів**, які працюють з дітьми, постраждалими внаслідок бойових дій, що дозволило глибше проаналізувати ситуацію. Деякі діти мали досвід життя в тимчасовій окупації.

2 БОЙОВІ ДІЇ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

А. Втрати, поранення серед дітей і насильство з боку військових РФ

7. Учні шкіл ставали жертвами обстрілів цивільної інфраструктури військами РФ. За повідомленням Михайла Катралєєва, заступника директора гімназії №3 у місті Рубіжне, внаслідок обстрілу російськими військовими житлового району за адресою вул. Б. Хмельницького, 99 загинули двоє учнів:

«22 марта погибло два ученика из 5-А класса – это брат и сестра, вместе с мамой погибли, остался жив только отец. Они спали в комнате, снаряд прилетел прямо в комнату. Отец прибежал в школу. Знаете, я никогда не видел такого пустого взгляда, человек умер в один момент, когда потерял абсолютно все. Его не нужно было откачивать, отпаивать, он просто пришел и сидел, он сказал, объяснил свою ситуацию и все»¹.

8. Засвідченнями заступниці директора загальноосвітньої школи Попаснянського ліцею №1 імені Віктора Шуліка Тетяни Синиченко, 27 березня 2022 року в результаті обстрілу російськими військами житлового мікрорайону у місті Попасна загинув учень 7 класу Левашов Данило:

«Плита зрушила з місця (в результаті обстрілу – авт.), і привалила двох людей: жінку старшого віку, яка перебувала в сховищі, і нашого учня-хлопця. На той час це був учень 7 класу. І вони, на жаль, загинули під час цього обстрілу. Колеги наші були якраз там усі. Поховати їх змогли тільки біля будівлі школи. А потім якось перепоховали вже протягом іншого часу»².

9. Однією з причин смерті дітей на окупованих та прифронтових територіях є щільно замінована місцевість. Учитель з Луганщини повідомив про смерть учня з Попаснянського ліцею внаслідок вибуху міни:

«Він загинув, підірвався на міні. Це вже було після повної окупації. По суті, теж жертва бойових дій»³.

10. Російські військові регулярно вдаються до обстрілів техніки, в якій перебувають цивільні, зокрема й діти. Командою фонду зафіксовано свідчення про обстріл російським стрільцем автомобіля, у якому знаходилася респондентка зі своїм чоловіком та онукою. Дівчинка зазнала поранення, а згодом загинула через відсутність медичної допомоги. Злочин скоєно під час тимчасової окупації Харківської області у 2022 році:

¹ Інтерв'ю East SOS-EU-1/17.06.2022

² Інтерв'ю East SOS-EU-2/31.10.2024

³ Інтерв'ю East SOS-EU-3/16.12.2024

«Дріб. По машині вдарило. Дідусь призупинився. Внучка сиділа позаду. Почала лізти між нами наперед. Я їй кажу: «Катюшечка, сядь. Зараз приїдемо додому, буде все добре». Вона піднімає курточку, а в неї там дирочка. На грудях отут. Якраз вище шлунку»⁴.

11. Бойові дії та регулярні обстріли російською армією цивільних об'єктів позначилися на психічному стані учнів, про що також зазначили в інтерв'ю вчителі. Для того щоб вберегти себе та власних дітей, батьки покинули рідні домівки на ТОТ. Однак навіть на підконтрольній уряду України території життю та здоров'ю дитини загрожує небезпека, оскільки Росія продовжує здійснювати обстріли цивільної інфраструктури, використовуючи для цього стратегічну авіацію та дрони-камікадзе:

«...вона вже в Дніпропетровській області була. В сусідньому дворі впала ракета. Дитина зараз перестала вмикати камеру, перестала активно працювати. Вона виконує письмові завдання»⁵.

12. Під виглядом евакуації українських дітей депортували на російську територію. Свою історію розповіли сестри із села Новокраснянка Луганської області. Наприкінці березня 2022 року ще неповнолітні Вікторія та Анна разом з матір'ю були «евакуйовані» до Рязанської області, а після передчасної смерті матері дівчаток одразу доправили до російського притулку:

«Пройшло дві години з маминої смерті, може менше, нам одразу сказали: «Збирайте свої речі, ми їдемо в дитбудинок». А на наступний день, після маминих похоронів, нас забрали в тубдиспансер і лікували незрозуміло від чого. У нас відібрали наші речі, видали інші, телефони відібрали. Але сестра наполягла, щоб телефони залишили і ми могли спілкуватися з нашими сестрами, тому нам повернули телефони. Вона сказала: «Я маю спілкуватися з ними, або я не віддам телефон»⁶.

Старша сестра дівчаток Марія, яка на момент початку повномасштабного вторгнення досягла повноліття та проживала в іншому регіоні України, мусила їхати до РФ, щоб оформити опікунство та врятувати молодших сестер від російського притулку.

В. Наслідки бойових дій для ментального та фізичного здоров'я дітей

13. Постійне перебування дітей в непристосованих для тривалого перебування людей укриттях, в умовах недостатньої кількості їжі та води, призводило до захворювань. Один з випадків команді фонду повідомила мати новонародженої дитини з Маріуполя:

⁴ Інтерв'ю East SOS-EU-4/05.04.2023

⁵ Інтерв'ю East SOS-EU-3/16.12.2024

⁶ Інтерв'ю East SOS-EU-5/15.02.2025

«Дети сильно заболели, четырехмесячная моя Мария – она, представляете, первый раз заболела в Мариуполе в подвале. Температура 39, никаких лекарств, ничего нету! Побежали в «Савону» под обстрелами. Там в убежище был педиатр. Он сказал: «Лекарств нет. Если температура перестанет сбиваться, тогда приходите». Ну а ребенку 4 месяца! Я ее кое как отпаивала водичкой, чтоб спала температурка. Разбитое здание, мы в подвале, холодрыга – даже минус 10 же влупило в этом марте [20]22 года, как назло, понимаете? Она вся мокрая, и всё сыро, холодно, и она мокрая – а я ее водой должна отпаивать»⁷.

14. Недостатня кількість їжі та, як наслідок, недоїдання позначилося на ментальному здоров'ї дітей, які в ранньому віці були вимушені зіткнутися з усвідомленням можливості настання власної смерті. Один з хлопчиків у Маріуполі фактично очікував на настання власної смерті, про що повідомила його мати:

«У нас закончилась овсянка, манка, закончилась тушенка, закончились консервы рыбные, даже сухарики, которые я сушила, закончились. Уже не было еды и за водой никто не ходил. Единственное, что мы кушали и пили три дня – это два ящика мандарин, которые нам подарили наши соседи с девятого этажа, азербайджанцы, вот. И было самое страшное для меня, когда младший мой сын спросил: «Мама, сколько у нас осталось еды? Через сколько мы умрем?»⁸.

15. Постійний стрес, якого діти зазнавали у сховищах, надалі став наслідком багатьох захворювань:

«Ребенок у меня с дерматитом себорейным, на нервной почве красные пятна по голове сейчас выступают. Это всё отголоски нашего подвала. Седая волосина уже у него»⁹.

16. У випадках, коли батьки намагалися виїхати з дітьми з тимчасової окупації на підконтрольну уряду України територію, на кордоні вони стикалися з непропорційним застосуванням адміністративних процедур та дискримінаційним поведінням російських прикордонників, які змушували дітей та матерів тривалий час очікувати на холоді. Росія не створила жодних умов для проходження українцями контролю на кордоні:

«Последняя граница – это была Колотиловка, вот уже за границей на Украину. Я стою с дочкой, мы подавали паспорта. Он [російський прикордонник] говорит: «Нет, украинский паспорт». Я даю им русские паспорта, чтобы они смотрели, а украинские держала у себя в сумке, не показывала его. А он подошел ко мне говорит: «У тебя есть украинский паспорт, давай сюда». Достала украинский паспорт, отдала ему.

⁷ Інтерв'ю East SOS-EU-6/11.07.2024

⁸ Інтерв'ю East SOS-EU-7/14.07.2024

⁹ Інтерв'ю East SOS-EU-8/15.07.2022

Он забрал, пошёл, посмотрел. Мы на улице стояли: холодно, снег, дождь такой вот. Погода ужасная – замерзли, но то не важно»¹⁰.

17. Російське вторгнення в Україну спричинило глибокі ментальні травми серед дітей, які стали свідками бойових дій, втратили близьких, були вимушено переміщені або деякий час жили під тимчасовою окупацією. Хронічний стрес, тривожність, депресія та розлади сну – лише частина психологічних наслідків, що фіксуються у дітей різного віку. Це є прямим порушення норм МГП, зокрема IV Женевської конвенції, яка зобов'язує сторони конфлікту забезпечувати особливий захист дітям. Одна з психологинь описала найбільш поширені випадки, з якими їй довелося працювати:

«[...] багато запитів з підвищеною тривожністю, яка стосується різних сфер життя. Це соціальна тривожність, яка пов'язана зі спілкуванням з однолітками і навіть іноді з батьками, з дорослими. Були в мене кейси, де діти хвилювалися за батьків. Боялися залишитися на відстані від тата чи мами – з цим теж працювали»¹¹.

18. Педагоги, що працюють з дітьми, які знаходяться або тривалий час перебували в тимчасовій окупації, повідомили документаторам «Схід SOS», що такі учні пригнічені та закриті:

«Знаєте, діти на ТОТ закриті, діти мої – вони закриті. І я думала, що, знаєте, коли в оцій бульбашці живеш – бульбашці переселенців, бульбашці людей, які на ТОТ, – то воно якось нормально сприймається, що діти не розповідають про особисте життя, не діляться, в які ігри грають. Я думаю, може, так на всіх вплинуло те, що в стресі всі постійно. Коли пішла працювати в одеську школу... Там діти, в них над головами тільки літають. [...] А вони не такі, а вони розповідають: і що вдома твориться, і в що вони грають. І вони спілкуються. І в мене в перший місяць був шок просто. За два роки я відвикла від того, що діти відкриті, веселі, жартують»¹².

19. Діти, які тривалий час перебували в сховищах в умовах відсутнього доступу до достатньої кількості їжі та води, отримали ментальні травми:

«У них рюкзак повністю набитий їжею і водою. У хлопчика було дві дволітрові пляшки води. Дві дволітрові! Запитую: «Сонечко, а тобі стільки навіщо потрібно?». А він мені каже: «Тому що, якщо не буде води, я буду давати своїм однокласникам випити. Надалі він почав носити одну дволітрову»¹³.

Отже, регулярні обстріли цивільної інфраструктури, що здійснює армія РФ призводять до значних жертв серед дітей. За даними

¹⁰ Інтерв'ю East SOS–EU–9/07.06.2024

¹¹ Інтерв'ю East SOS–EU–10/05.02.2024

¹² Інтерв'ю East SOS–EU–12/24.03.2025

¹³ Інтерв'ю East SOS–EU–13/31.03.2025

Офісу Генерального прокурора, станом на 3 червня 2025 року загинула 661 дитина, ще 2203 – поранені¹⁴. Це є грубим порушенням статей 48, 51 та 52 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій, які передбачають захист цивільного населення.

Вимушене тривале перебування дітей в укриттях має суттєвий негативний вплив на фізичне та психічне здоров'я: розвиток хронічних хвороб, загострення неврологічних станів, зниження когнітивних функцій, симптоми тривоги, страху, ПТСР. Це свідчить про порушення ст. 24 IV Женевської конвенції щодо особливого захисту дітей під час збройного конфлікту, а також Конвенції ООН про права дитини, яка вимагає від держав-учасниць вживати всі можливі заходи для захисту дітей від наслідків війни.

¹⁴ Interfax-Ukraine. Генпрокурор: за час війни ворог вбив 661 дитину, зруйнував та пошкодив понад 4,5 тис. шкіл та дитсадків. Інтерфакс-Україна. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/1115877.html> (дата звернення: 27.10.2025).

3 НАВЧАННЯ В УМОВАХ ТИМЧАСОВОЇ ОКУПАЦІЇ

А. Насадження російських стандартів освіти

20. Від 2014 року російська окупаційна адміністрація на ТОТ примушує дітей здобувати освіту за російськими стандартами. Команда фонду зафіксувала, що з 2022 року Росія масштабує таку тактику. Зокрема, як зазначила вчителька з Донеччини, починаючи з 2022 року, соціальні служби окупаційної адміністрації здійснювали візити до учнів та погрожували батькам:

«...якщо батьки не віддавали дитину до цієї російської школи, то соціальні служби вилучали цих дітей і до інтернатів їх відправляли. [...] Тому батьки були вимушені, хочеш – не хочеш, як то кажуть, віддавати дітей в ту школу, російську»¹⁵.

21. За свідченнями педагогині з Луганщини, окупаційна адміністрація проводила візити додому до учнів школи у супроводі російських військовослужбовців:

«І бувало, що ходили вчителі разом з військовими зі зброєю. І казали: «Не пустите дітей в школу – заберемо дітей, бо ви не даєте їм навчатися», – це було»¹⁶.

22. За свідченнями респондентів, що навчалися у школах на тимчасово окупованих територіях у так званій «Л/ДНР», зміни у навчальній програмі розпочалися ще з 2014 року:

«Одразу ж у нас з'явилися книжки з російської мови... У нас зникли нові українські книжки. Під час окупації для навчання використовувалися старі книги 2004 року, 2000-х. У нас були настільки старі книги. Всі нові видання на той час – вони у нас зникли. Вони всі, скоріше за все, спалили»¹⁷.

23. Для вчителів, що працювали в школах на ТОТ, окупаційна адміністрація підготувала спеціальні методичні розробки до першого уроку. Наприклад, такі матеріали окупанти поширили серед шкіл Херсону у 2022 році. У перший день навчального року педагоги мусили обґрунтувати легальність російської окупації:

«А це розробка методична, історичний екскурс, як виникла Херсонщина. У ній йшлося про укази Катерини II, про те, що Херсонщина була «Диким полем» і заселена лише завдяки російській монархії. В кінці подано висновок, у якому йшлося про те, що історично український південь – це насправді територія Росії. Це була методична розробка

¹⁵ Інтерв'ю East SOS-EU-14/15.10.2024

¹⁶ Інтерв'ю East SOS-EU-15/26.02.2025

¹⁷ Інтерв'ю East SOS-EU-16/30.01.2025

для першого уроку, яку роздали всім вчителям. Вони повинні були провести виховну годину саме на цю тематику»¹⁸.

24. Респонденти повідомили, що після окупації українських територій у 2014 році українську мову продовжували викладати у школах так званої «Л/ДНР», але як іноземну мову один раз на тиждень:

«У нас до [20]20 року викладали в школі навіть українську мову та літературу. Це був один урок на тиждень. Один тиждень – література, інший – урок української мови. Паралельно з цим вчителька вела урок, що мав назву «Уроки гражданственности Донбасса». Нам розповідали про історичну приналежність Донбасу до Росії»¹⁹.

25. На тимчасово окупованій Луганщині батьків примушували писати заяви щодо скорочення годин вивчення української мови:

«Українська мова відразу була викорінена. У вчительський переслали заяву з батьківського чату. У ній йшлося про необхідність обов'язково написати заяву, що ви хочете, щоб у вас викладали предмет «Українська мова» одну годину на тиждень. І оце вони писали такі заяви. До кінця [20]22 року вони ще використовували підручники українські, але примушували у школі розмовляти російською»²⁰.

26. За свідченням анонімної респондентки з Донецчини, українська мова та література у школі викладалися до 2020 року:

«Українську мову і літературу прибрали ще до повномасштабного вторгнення. Коли я була в 9 класі, нам сказали, що більше уроків не буде»²¹.

27. Натомість окупаційна адміністрація стимулювала русифікацію дітей на ТОТ, проводячи у школі додаткові заняття з російської мови та літератури під виглядом додаткової позашкільної діяльності:

«Після повномасштабного вторгнення у нас з'явився предмет, назву якого я не пам'ятаю, але ми там додатково вивчали російську літературу. Я не знаю, навіщо ще таке було, але нам за це ставили оцінки, і при цьому у нас вже був урок російської літератури»²².

28. Діти, що залишилися на ТОТ Луганщини, у 2022 році вивчали рідну українську мову таємно:

¹⁸ Інтерв'ю East SOS-EU-17/23.05.2025

¹⁹ Інтерв'ю East SOS-EU-17/06.02.2025

²⁰ Інтерв'ю East SOS-EU-15/26.02.2025

²¹ Інтерв'ю East SOS-EU-18/02.05.2025

²² Інтерв'ю East SOS-EU-18/02.05.2025

«Діти, які там залишились, відвідують вчителів української мови, що вимушено перебувають на окупованій території. Діти таємно їх відвідують і вивчають українську мову»²³.

Окрім того, з моменту повномасштабного вторгнення діти на ТОТ таємно навчаються в українських школах онлайн, щоб отримати якісну освіту. Окупаційна адміністрація намагається перешкоджати цьому та тисне на батьків, примушуючи їх віддавати дітей до російських шкіл.

29. Більш активно проросійські заходи в школах на тимчасово окупованих територіях почали проводитися за рік до 24 лютого 2022 року. До них входили екскурсії місцями слави так званої «Великої вітчизняної війни», а також заходи зі вшанування пам'яті російських військовослужбовців, що загинули на території так званої «Л/ДНР» з 2014 року:

«Нас зібрали всією школою, навіть привозили автобусами дітей з інших шкіл. І нас повели до «Меморіалу захисників Донбасу», зібрали багато шкіл. Там же з'явилися прапори Росії. І суть цього заходу полягала в тому, щоб вшанувати пам'ять полеглих за звільнення Донбасу. Але подавалось це не як звільнення у Другій світовій війні, а це проводили вони паралелі з тим, що відбувається в наш час. Це 2021 рік, довкола були російські прапори. На сцену виходив хлопчик років восьми-дев'яти, і читав вірш про «укронацизм»²⁴.

30. Респондентка з Донецької області повідомила, що протягом навчального року в тимчасовій окупації українських школярів примусово долучають до святкування пам'ятних дат з історії Росії:

«Ось це були ми, ми складали щось: сонце, прапор «ДНР», здається, прапор Росії, і щось ще ми складали. Репетиції займали багато часу, ми туди каталися замість уроків. Концерт ми не бачили, нас привезли – ми помахали з трибун ось цими папірцями. І нас одразу повезли назад, додому – ось, все. Зараз у моєї молодшої сестри додалося 3 вересня – «День боротьби з тероризмом». Потім 30 вересня – «День воссоединения «ДНР» і «ЛНР», Запорізької і Херсонської області з Росією». 5 грудня – «День героїв РФ», і до того «День російського прапора», «День Росії» і «День народного единства» 4 листопада. І це все це тільки на рівні школи. Ми не школа з військовою спеціалізацією, ми не школа з патріотичним вихованням»²⁵.

31. До освітньої системи на ТОТ окупаційна адміністрація долучила поширення релігійних ідей РПЦ:

²³ Інтерв'ю East SOS-EU-18/02.05.2025

²⁴ Інтерв'ю East SOS-EU-19/06.02.2025

²⁵ Інтерв'ю East SOS-EU-19/06.02.2025

«Був факультатив обов'язковий – «Христианская этика». У нас він рік був, ми там вивчали Біблію. Нам за це оцінки не ставили»²⁶.

32. Так звана програма «Розмови про важливе», що активно впроваджується в освітній системі РФ, має чітко виражений ідеологічний характер і спрямована на формування у дітей спотвореного сприйняття політичної реальності. У контексті ТОТ України така практика становить серйозну загрозу ментальному і національному самовизначенню українських дітей. Примусове залучення до цих занять, що часто містять виправдання агресії проти України, прославлення воєнних злочинів та приниження української ідентичності, може призводити до глибокої внутрішньої дезорієнтації, втрати критичного мислення, почуття тривоги й психологічного роздвоєння. Учень з Донеччини повідомив документаторам фонду наступне:

«Вже після повномасштабного вторгнення станом на [20]23 рік у нас ввели такі уроки, які називалися «Разговоры о важном». Вони були кожен понеділок. На початку уроку, оскільки ми навчалися дистанційно в програмі «Яндекс-телемост», нам спочатку включали трансляцію підняття російського прапора під гімн. А після цього, як відео включали підняття прапора «ДНР» під гімн. Після цього були різні теми, де розповідали, як Росія багато робить для Донбасу, для людей»²⁷.

33. Російські військові та військові так званої «Л/ДНР» часто відвідують школи на ТОТ і проводять «виховні» заходи для учнів. Під час заходів військові популяризують службу в окупаційній армії та діляться спогадами про своїх загиблих друзів. А також переконують дітей, що вчинення воєнних злочинів проти українських військових є допустимим та схвальним:

«Потім, мабуть, це був рік [20]17-й. І в нашу школу завітали військові РФ із так званої «ДНР». Збирали нас всіх в актовій залі. І на проекторі показували нам відео, де терорист «Гіві» ставить на коліна військових ЗСУ в Донецькому аеропорту, зрізає їм з рукава шеврон з українським прапором і змушує жувати. Ми ще були зовсім малими, а нас змушували на це дивитися. Це я прямо дуже добре пам'ятаю. Років, мабуть, дев'ять-десять нам було»²⁸.

34. У межах реалізації програми «Розмови про важливе» на тимчасово окупованих українських територіях до учнів здійснюють візити російські військові. Під час таких занять військовослужбовці поширюють фейкову інформацію про війну проти України, переконуючи дітей, що ЗСУ навмисно обстрілюють цивільну інфраструктуру українських міст:

«Одним із таких заходів був, коли нас зібрали, одинадцятий клас, іще там восьмий. І були зовсім маленькі: другий-третій клас буквально. І

²⁶ Інтерв'ю East SOS-EU-18/02.05.2025

²⁷ Інтерв'ю East SOS-EU-19/06.02.2025

²⁸ Інтерв'ю East SOS-EU-19/06.02.2025

на цей урок були люди з камерою. І теж від цих «Движения первых» був військовий, якого мобілізували в Донецьку в [20]22 році. Його демобілізували, і він прийшов в школу, розповідати, як відбуваються справи на фронті. Розповідав нам про те, що це не Росія розбомбила Маріуполь. Дуже... вони прямо дуже на цьому наголошували, казали, що: «От, я там був, я це все бачив»²⁹.

35. Росія долучає українських дітей, які залишилися на тимчасово окупованих територіях, до так званого «Руху перших» – російської молодіжної організації, що має чітко виражене ідеологічне спрямування. Організація формує лояльність до російської влади, нав'язує символіку та наративи держави-окупанта, що підпадає під визначення примусової асиміляції та ідеологічної індоктринації:

«Цей рух росіяни дуже розкручують, і внушають дітям, що вони росіяни, Україна – Росія. Вступати до руху заохочують тим, що обіцяють забезпечити дітям відпочинок, наприклад, звозять в Москву, в Санкт-Петербург. І люди з Донецька, діти, точніше, які багато років нікуди не їздили, отримавши таку безкоштовну нагоду, звісно, їдуть. А під час подорожі з ними проводяться заняття, поширюючи російську пропаганду»³⁰.

36. Навчальна програма на тимчасово окупованих територіях перенасичена додатковими ідеологічними програмами та гуртками так званого «патріотичного спрямування». Таким чином, діти мають недостатньо часу для навчання:

«І так кажуть і по біловодських школах, того що діти не встигають. Минулого року жалілися: «Ми не встигаємо, нас там тато бігом на машині везе». Бо, наприклад, у старшокласників після уроку обов'язково ще якийсь предмет чи гурток російського патріотичного спрямування»³¹.

37. Освітній процес на ТОТ не відповідає належним стандартам освіти. Окупаційна влада залучає до роботи у школах людей без профільної педагогічної освіти.

«Если честно сказать, там сейчас такие учителя, которые закончили по 8, по 10 классов. Они сейчас там учат детей. В [20]23 году там у меня знакомый был, он работал в школе. Говорит: «У нас на всю школу – два человека с высшим образованием»³².

38. Від осені 2022 року, за свідченням анонімного джерела, випускника луганської школи, розпочалося вилучення українськомовних підручників, які замінювали на підручники, надруковані російською:

²⁹ Інтерв'ю East SOS-EU-19/06.02.2025

³⁰ Інтерв'ю East SOS-EU-19/06.02.2025

³¹ Інтерв'ю East SOS-EU-15/26.02.2025

³² Інтерв'ю East SOS-EU-20/18.05.2024

«Їх [книги] почали забороняти. Приходили навіть перевіряючі. Не знаю, чи це були силові структури, які перевіряли, чи просто якісь посадові особи. Перевіряли бібліотеку. У мене просто мати бібліотекарем у цій самій школі працювала, і працює зараз. [...] просто сховали [книги] десь там в окрему стопочку [...] не палили, нічого, просто відокремили»³³.

39. Після окупації АР Крим та м. Севастополя у 2014 році російська влада розпочала винищення українськомовних книг, про що повідомив один зі свідків, який навчався в місті Армянськ:

«У нас возле школы есть такой дворик, где эти книги сжигались. Украинские книги либо выбрасывали, либо просто сжигали. То есть, ты не можешь взять – пойти в школу мою, взять учебник на украинском»³⁴.

40. На тимчасово окупованих територіях знищення української ідентичності є регулярною практикою окупаційної адміністрації з 2014 року. Це проявляється, зокрема, у приховуванні національної української символіки в підручниках. При цьому саме учнів шкіл примушували її заклеювати. Таку практику окупаційна адміністрація запровадила на ТОТ ще з 2014 року. Про це повідомив респондент, що навчався в одній зі шкіл Донецчини:

«Я скажу, що в другому класі були підручники у нас українські. І оскільки в нас школа була україномовна, то вони були українською мовою. В підручниках з мови та з літератури ми заклеювали сторінку, де прапор був, гімн – символіка українська. Але цим підручником ми все одно користувалися. Потім, вже всередині другого класу, навіть, мабуть, вже це був третій [клас], нам дали російські підручники, і викладання теж вже було російською»³⁵.

41. Команда фонду зафіксувала випадки, коли окупаційна адміністрація здійснювала заходи з нав'язування російської ідентичності українським школярам шляхом використання російської символіки у школах та шляхом нав'язування дітям іншої етнічної приналежності:

«Нам казали, що ми всі руські. На цьому так багато не наголошували, більше було символіки саме Донецької народної республіки так званої. З 2021 року прийнято рішення, що на останній дзвоник одинадцятикласники приходять з прапорами «ДНР» і Росії. І підіймали теж два прапори вже. Коли був день Росії, день прапора Росії, теж змушували малювати якісь малюнки. [...] кожен таку урочисту дату вони змушували дітей щось робити тематичне: заходи організовувати, створювати малюнки, збори учнів проводити»³⁶.

³³ Інтерв'ю East SOS-EU-21/5.07.2024

³⁴ Інтерв'ю East SOS-EU-21/12.08.2024

³⁵ Інтерв'ю East SOS-EU-19/06.02.2025

³⁶ Інтерв'ю East SOS-EU-19/06.02.2025

42. За повідомленнями педагогині з Херсонщини, окупаційна адміністрація на ТОТ здійснює регулярний контроль за гаджетами, які використовують діти. Тимчасова окупаційна влада мала на меті виявити учнів, що навчаються в українських школах онлайн:

«Просто вийти з дитиною на зв'язок за допомогою гаджетів, щоб поспілкуватися, – ні, там дуже все закрито. У них навіть перевіряють телефони, перевіряють на трафік: о котрій годині виходить? І це можуть перевіряти ледь не щодня, ледь не через день. У містах – і щодня, а в селах – і двічі на тиждень, і тричі на тиждень».

43. На тимчасово окупованих територіях українські учні регулярно зазнають дискримінації з боку вчителів, що є психологічним насильством:

«Ми зіштовхнулися з тим, що вчителі нам казали: «Ми не будемо використовувати підручники, тому що, по-перше, там не підлаштована під нас програма. А по-друге, ми не сильно розумні для цієї програми». І це був перший дзвіночок, який ми відчули дітьми. Потім освіта перетворилася на гонитву за російськими стандартами. Всім нам наголошувати, що треба їхати в університети в Росію. Але водночас нам завжди казали: «Ви недостатньо розумні для російських університетів». Принижували наші знання мови, запевняючи: «Російська у вас дуже погана». Переконували в тому, що у нас низький рівень знань, повторюючи: «Ви дуже слабкі». Жодних якихось перспектив, лабораторій шкільних, якісних шкільних бібліотек або якісних шкільних івентів, – їх немає, і з'явилися нові спеціальні курси. А саме – це УГДД («Уроки гражданственности и духовности Донбасса»). Це було щось на кшталт краєзнавства в історичному і соціальному контексті. Але більше воно було дуже... , тобто не те щоб викладачка... по програмі йшла, там було: «І треба аборти заборонити. І єдина релігія, яка тут може бути – це християнство, православ'є». І між цим нам розповідали про «Пальму Мерцалова» і про... дуже багато розповідали про... Але такий предмет він був не один, він якось мінявся, деформувався у вигляді курсів на декілька класних годин, чи просто предмет на повний рік»³⁷.

В. Українські школи онлайн

44. Після 24 лютого 2022 року українські школи продовжили освітню діяльність, використовуючи онлайн-методи навчання. Команда БФ «Схід SOS» у процесі роботи задокументувала виклики, з якими зіткнулися українські педагоги в освітньому процесі під час війни, а також відгуки дітей, які в умовах тимчасової окупації навчалися в українських онлайн-школах.

45. Українські онлайн-школи дали можливість дітям на тимчасово окупованих територіях здобувати якісну освіту, зберігати ідентичність, а також

³⁷ Інтерв'ю East SOS–EU–19/05.03.2025

зміцнили віру в те, що люди не будуть покинуті напризволяще. Про це розповіла учениця, яка перебувала в тимчасовій окупації та навчалась в українській школі онлайн ще у 2020–2021 рр.:

«Тому я просто сподіваюся, що ці онлайн-школи досі будуть зберігатися. Бо вони дуже багато значать для дітей, які зараз (і для батьків особливо) проживають на окупованих територіях і вчаться [...]. Бо якщо б я не вчилася в такій українській школі, я б не знала, що зі мною зараз було»³⁸.

46. Війна та онлайн-навчання змінили звичний ритм роботи українських педагогів. Особливо це позначилося на вчителях релокованих закладів освіти. Освітяни мусили швидко розвивати цифрові компетентності та навички інтерактивної взаємодії з учнями. Про це розповіла педагогиня однієї зі шкіл Лисичанська, яка працювала в онлайн-форматі:

«Так, на вчителів щас забагато, дуже багато всього. Тому що, по-перше, треба підготувати, зацікавити дітей, щоб вони не спали на уроках, як мінімум. Треба навчатися чогось нового, треба якось вміти зацікавити, складати якісь прикольні там інтерактивні вправи, робити якісь презентації, шукати якісь відео»³⁹.

47. Учням складно утримувати увагу під час онлайн занять, враховуючи постійні небезпеки, – депривацію нічного сну через обстріли, повітряні тривоги вдень, складні побутові умови проживання, відсутність у дітей окремого робочого місця та інше:

«Так, це набагато складніше для вчителів, але і віддачу від дітей також можна бачити, коли вони знають, що я посередині уроку можу сказати: «Діти, а зараз ставимо ваші прикольні емоджі, що ви відчуваєте від уроку». Тобто я тримаю їх у тонусі, і коли я кажу ставити емоджі, вони ставлять емоджі. Тобто я бачу, хто спить, а хто сидить на уроці і слухає. Набагато стало складніше, але і цікавіше. Розвиваємось, відвідуємо курси, тобто з 9-ї до 2-ї проводжу уроки, після цього шукаю якісь курси, розробляю якісь нові, прикольні вправи для дітей. Трошки складніше і веселіше, але я навіть не знаю – мені подобається»⁴⁰.

48. Для дітей та молоді з ТОТ важливою є роль громадських організацій, що допомагають людям на шляху до української освіти. Фахівці БФ «Схід SOS» разом з партнерами підтримують учнів та вступників з ТОТ з 2014 року. Фонд працює над інформуванням дітей, батьків та освітян про можливості спрощеного вступу для осіб з ТОТ до ЗВО України. Команда розробляє та розповсюджує інформаційні матеріали, надає юридичні та інформаційні консультації майбутнім вступникам, бере участь в опрацюванні порядків, наказів та концепцій, в яких йдеться про освіту для молоді,

³⁸ Інтерв'ю East SOS-EU-22/30.01.2025

³⁹ Інтерв'ю East SOS-EU-23/10.11.2024

⁴⁰ Інтерв'ю East SOS-EU-23/10.11.2024

яка знаходиться в тимчасовій окупації або виїхала з ТОТ. Створено сайт, на якому зібрана вся детальна інформація про освітні можливості для людей з ТОТ (www.osvita-tot.com). Проведено навчання для представників освітніх центрів «Крим-Україна» та «Донбас-Україна» при ЗВО (170 учасників) та уповноважених ЗЗСО (107 учасників), навчання з цифрової безпеки освітян (224 учасники), а також для вчителів, які викладають учням, що знаходяться на ТОТ (3199 учасників).

«Для людей, які перебувають на ТОТ, існує низка викликів та перешкод на шляху до української освіти. Брак інформації, хитке фінансове становище, небезпека, відсутність документів, недостатність статистичних даних, складний процес виїзду, важкий психологічний стан. Усе це впливає на доступ до української освіти. Діти та молодь, опинившись у тимчасовій окупації, знаходяться в найбільш вразливому становищі, тому потребують додаткової підтримки від держави та суспільства. Задача Фонду – полегшити процес вступу та отримання документів про освіту, а також надати людям максимум інформації та підтримки, щоб вони відчували, що на них чекають в Україні, що вони тут свої. Зроблено багато, але виклики досить складні та потребують активної участі нас, наших партнерів з громадського сектору і представників державних структур. Важливо, щоб кожен, хто працює з темою освіти під час війни, завжди пам'ятав, що в тимчасовій окупації залишилися мільйони українців, і Україна як держава має зробити все можливе для них на шляху до української освіти», – Юлія Кіщенко, менеджерка освітніх програм БФ «Схід SOS».

Наразі в Україні ведеться багатостороння робота для покращення умов доступу до освіти осіб з ТОТ. Це відбувається силами Міністерства освіти і науки України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Міністерства розвитку громад та територій України, Представництва Президента України в АР Крим, закладів вищої та фахової передвищої освіти, закладів загальної середньої освіти, ініціативи Президента України «Bring Kids Back UA», Координаційного центру з розвитку сімейного виховання та догляду дітей, ДП «Реінтеграція та відновлення», а також організацій громадянського суспільства – ЦГП «Альменда», ГС «Української мережі за права дитини», БФ «Helping to Leave», БФ «Сейв Юкрейн», ГО «ЗНОВУ», ГО «МІНЗМІН» та Коаліції організацій, яка захищає права постраждалих від збройної агресії проти України, до складу якої входять: Центр прав людини ZMINA, ГО «Донбас СОС», ГО «КРИМСОС», БФ «Право на захист», БФ «Схід SOS», ГО «Громадський холдинг «ГРУПА ВПЛИВУ», БФ «Стабілізуєш Суппорт Сервісез», Кримська правозахисна група.

Усі ці та інші установи, фонди та організації роблять чимало, але, враховуючи ситуацію, яка склалася на ТОТ й описана в цьому звіті, стає зрозуміло, що потрібно робити ще більше для захисту громадян у тимчасовій окупації та гарантування їм доступу до української освіти.

49. Серед респондентів команди документаторів БФ «Схід SOS» – співзасновниці ГО «ЗНОУ» Анастасія Біляєва та Ольга Коваль. Вони розповіли про методологію навчання та заходи безпеки, яких дотримується організація під час роботи з учнями:

«Ми даємо детальні рекомендації стосовно цифрової безпеки для учнів, які перебувають на ТОТ, для їхніх батьків, а також для вчителів, які з ними працюють. Ми знаємо, що в різних містах і в різних тимчасово окупованих регіонах дуже різна безпекова ситуація. Ми знаємо, що деякі родини, чиї діти з нами навчаються, дуже обережні. Тобто вони там і декілька гаджетів мають, і дуже обережно користуються онлайн-ресурсами, і чистять все, що потрібно. І, в принципі, це якраз допомагає уникнути таких ситуацій. Поки що все було добре з нашими учнями, на щастя. І ми дуже цьому раді, і робимо все, що від нас залежить, щоб так і було надалі»⁴¹.

50. Організація ЗНОУ забезпечує також психологічну підтримку для дітей, які важко переживають наслідки тимчасової окупації:

«У нас був хлопчик першого класу з території, яка після [20]22 року була окупована. В нього було загострене відчуття страху і він погано спав. Психолог тоді давав рекомендації батькам щодо практик психологічних на заземлення, які варто робити. Там прямо цілий перелік був. І ми знаємо, що мама з дитиною дійсно робили це разом, як і рекомендували. Плюс, протягом всього періоду навчання з нами, він відвідував зустрічі з психологом. І під кінець цей стан трошки покращився. Це і мама, і психологи відзначали, що він став спокійніше реагувати на тригери і краще спати»⁴².

51. Психоемоційна підтримка вчителя критично важлива для дітей, які перебувають в умовах тимчасової окупації. Вона допомагає знизити рівень тривоги, зміцнити почуття безпеки та довіри, а також формує стабільне середовище, де дитина може зосередитись на навчанні попри стрес. Турбота вчителя сприяє збереженню психічного здоров'я учнів та підтримує їх емоційну стійкість. Співзасновниці ГО «ЗНОУ» поділилися своїм досвідом:

«Це дуже важливо насправді – вносити оце соціоемоційне навчання, де ми вчимо дітей працювати зі своїми емоціями, рефлексувати свій стан, дбати про свої ресурси. Навіть у рамках академічних занять. Наприклад, можна запитувати: «Що зображено на картинці? Який ти сьогодні круасанчик?»⁴³.

Отже, дії РФ, спрямовані на насильницьку інтеграцію українських дітей в освітній простір держави-окупанта, суперечать основоположним прин-

⁴¹ Інтерв'ю East SOS-EU-24/11.03.2025

⁴² Інтерв'ю East SOS-EU-24/11.03.2025

⁴³ Інтерв'ю East SOS-EU-24/11.03.2025

ципам МГП, зокрема нормам IV Женевської конвенції (1949) про захист цивільного населення під час війни, а також Додатковим протоколам до неї.

Впровадження російських освітніх стандартів на тимчасово окупованих територіях України, примусове нав'язування учням російської ідеології, підміна історичних фактів, проведення пропагандистських уроків, зокрема «Разговор о важном», і створення методичних матеріалів, які легітимізують окупацію, є грубим порушенням статті 50 IV Женевської конвенції, яка прямо забороняє змінювати освітні звички населення окупованої території.

Обмеження у вивченні української мови, примус до вивчення російського гімну, підняття російського прапора, а також присутність військовослужбовців держави-окупанта на уроках – це форми примусової русифікації, що можуть розглядатися як спроба асиміляції окупованого населення, що прямо суперечить статті 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, яка передбачає кримінальну відповідальність за злочини проти людяності, включно з переслідуванням за національною ознакою та примусом до зміни культурної ідентичності.

Крім того, мілітаризація освіти та участь російських військових у навчальному процесі наражає дітей на додаткову загрозу, що є порушенням принципу захисту дітей під час збройного конфлікту, визначеного як у Женевських конвенціях, так і в Конвенції ООН про права дитини. Це також може тягнути за собою відповідальність за залучення дітей до воєнної пропаганди та підготовки до участі у воєнних діях, що прямо заборонено міжнародним правом.

4 ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ОСОБИ ВЧИТЕЛЯ

52. З 24 лютого 2022 року українські вчителі опинилися серед найбільш вразливих верств населення. Значна кількість освітян загинула внаслідок ведення бойових дій і обстрілів російською армією цивільної інфраструктури. У листопаді 2024 року міністр освіти України Оксен Лісовий повідомив, що внаслідок російської агресії загинуло 89 педагогів та викладачів, а кількість невиданих дипломів про вищу освіту перевищила 500. У 228 тисяч дітей забрали домівки, 16 університетів залишили рідні стіни, а приблизно 1000 шкіл опинилися по інший бік від лінії фронту.

53. Документатори фонду зафіксували зникнення безвісти одного з вчителів у Бериславському районі Херсонщини в березні 2022 року. Окупанти затримали та звинуватили Дармостука Володимира Борисовича у корегуванні вогню по їхніх позиціях. Про це документаторам фонду розповіла донька чоловіка Жупецька Ірина:

«Батька на велосипеді зупинили, підстрелили, кинули в багажник і цілий місяць утримували в полоні. Він був поранений в ногу. Йому протягом п'яти днів антибіотики прокололи, якусь перев'язку раз через раз робили. Рана була дуже велика у нього. Загалом було шестеро полонених. Четверо відпустили, а двох лишили. Не знаю, чому. Вони і батька лишили. Куди вони їх повезли далі, в яку сторону вони їх повезли – взагалі ніхто не бачив, ніхто нічого не чув і не знає»⁴⁴.

54. 24 лютого 2022 року, у перший день повномасштабного вторгнення, внаслідок обстрілу російськими військами лікарні у Вугледарі загинула директорка інклюзивно-ресурсного центру Ольга Шрамко, про що засвідчила педагогиня однієї з вугледарських шкіл Євгенія Шевчик⁴⁵.

55. Унаслідок одного з російських ударів по місту Золоте на Луганщині загинула вчителька Золотівської загальноосвітньої школи I-III ступенів №5 Бородаченко Вікторія, про що у своєму інтерв'ю зазначила її колега Олександра⁴⁶.

56. Під час боїв за Маріуполь російська армія систематично розстрілювала житлову забудову міста. Оксана Санаторчук, вчителька української мови та літератури 64-ї маріупольської школи, повідомила про смерть своїх колег у березні 2022 року:

«Двоє колег моїх загинули. Одна – вчителька трудового навчання Львова Лариса Олександрівна. Було потрапляння в її будинок, і її тіло вибухом викинуло з квартири. І потім ми ще шукали нашого завуча

⁴⁴ Інтерв'ю East SOS-EU-25/16.05.2025

⁴⁵ Інтерв'ю East SOS-EU-26/16.12.2024

⁴⁶ Інтерв'ю East SOS-EU-27/08.10.2022

молодших класів Крамар Надію Петрівну, але теж вона загинула. Загинула під уламками будинку»⁴⁷.

57. Команда фонду зафіксувала випадок затримання та подальшого ув'язнення педагогині з Луганщини. Її доправили до одного зі слідчих ізоляторів у Луганську для допиту, який фактично складався з двох тематичних частин. По-перше, російські слідчі ставили запитання, що стосувалися системи освіти в Україні та підручників в українських школах. По-друге, вчительку допитували щодо організації територіальної оборони. Затриману утримували в антигуманних умовах:

«Привезли в СІЗО. Ясно, що ніхто не повідомляє, куди тебе привезли. Мене прийняли, з мене зняли все, що може становити для мене небезпеку, щоб там нічого собі не зробила. Я залишилася у футболці, зверху кофта, толстовка, брюки, ботинки, носки, і я така пішла в камеру. Дали мені подушку, матрац, постіль, простирадла, і я пішла у камеру. В камері в мене була ще одна жінка, яка уже сиділа. В камері – камера (тобто камера відеоспостереження), тобто все видно абсолютно, чим ти займаєшся. Ніякої гігієни, ніякої води теплої, абсолютно нічого»⁴⁸.

58. За свідченням Андрія, вчителя інформатики з Херсонської області, який також був депутатом сільради, окупаційна адміністрація проводила так звані «дружні» бесіди, намагаючись завоювати довіру та переконати співпрацювати з російською владою. Якщо вчитель відмовлявся, до нього навідувалися російські військові. Наприклад, до Андрія вночі прибули вояки РФ з позивними «Грек» та «Комбат», які погрожували, що позбавлять його життя через відмову співпрацювати:

*«Ну, а той же ж другий, «Грек», каже: «Смотри, вот, если за тебя подписывается Комбат, я не знаю... **Я бы тебя, конечно, завалил**, ну, - типа, – если Комбат за тебя подписывается, то ты должен идти ему служить». А тот «Комбат» говорит: «Та не, не надо... не надо, типа, служить никуда, ничего не надо»⁴⁹.*

59. Російська окупаційна влада виявляла представників найбільш небезпечних з точки зору російських урядовців категорій населення. Силовики проводили пошук військовослужбовців, волонтерів і вчителів. Тому обшуки також є регулярною практикою, яку проводять російські силовики на тимчасово окупованих територіях. Під час обшуків намагалися знайти українськомовну літературу чи інші друковані матеріали патріотичного спрямування. В окремих випадках силовики проводили обшуки в родинах вчителів, чиї близькі несли військову службу. За анонімним свідченням педагогині з Луганщини, обшуками займалися в тому числі формування кадирівців:

⁴⁷ Інтерв'ю East SOS-EU-28/12.2023

⁴⁸ Інтерв'ю East SOS-EU-28/10.11.2024

⁴⁹ Інтерв'ю East SOS-EU-29/09.01.2024

«Я можу сказати за свій будинок, що там все порушено, що в мене був обшук. Що там все розбито. Я знаю, що в перший день, коли кадірівці зайшли в місто, вони знімали відео і заходили на перший поверх в школу. Я бачила, це відео є в інтернеті. І взагалі вони обходять всі будинки, перевіряють телефон»⁵⁰.

60. Крім цього, респондентка повідомила, що кадірівські збройні формування позбавляли людей засобів для існування. Вона стала свідком того, як російські військові пограбували жінку старшого віку:

«[...] це літня жінка. Кадирівці зайшли до неї, забрали з гаража машину сина, забрали бензин, забрали всю їжу в підвалі і ту, що була в хаті, все перерили, і наостанок вигнали її з дому. На сьогодні вона живе у своїй подруги. І заселилися [кадірівці] туди»⁵¹.

61. Одна з педагогинь у Херсоні повідомила про випадок, коли російський військовий направив на неї заряджену зброю попри те, що вона не провокувала його до таких дій:

«Я йшла зі школи. Машина під'їхала – «зетка». Один військовий росіянин зайшов до кафе, інший стоїть біля авто поруч. Я мимо йду, я додому йду, втомлена така. Я не йду напролом, ні, я йду втомлена з роботи. Якби я його якось спровокувала своїм виглядом, знищила поглядом його – ні. Я йшла просто як стомлена людина. Але він навів автомат, і, от, цівкою так, знаєте, дуло навів, і проводить оцим автоматом. Я йду мимо, не на нього – мимо, повз нього. А він мене проводить, тримає мене на мушці, щоб я боялася. Це розумієте, це така зневага, що ми українці – люди другого сорту»⁵².

62. Переслідувань насамперед зазнали директори шкіл, вчителі історії, української мови та літератури. Російські силовики не обмежувалися одним обшуком. Визначивши найбільш «небезпечних» осіб для окупаційного режиму, тобто тих, хто продовжував чинити опір та відмовився від співпраці, силовики розпочинали серію обшуків, що супроводжувалися, зокрема, і допитами із застосуванням фізичного насильства.

63. Вчителька з Херсонщини Олександра повідомила про її вигнання (депортацію) з ТОТ російською окупаційною адміністрацією:

«Другий раз вже це було допит і обшук. Ми не чекали цього, я думала, що вже нічого не буде, але то був страшний обшук, то були озброєні люди, їх було щось десять людей військових. Вони ж нищпорили по всьому дому, вони мене допитували, а з чоловіком обшукували. Після другого обшуку був третій допит і обшук. Вже обшукували двір, дім – не дуже, а двір обшукували. І після третього обшуку мені сказали: «У вас

⁵⁰ Інтерв'ю East SOS-EU-30/07.07.2022

⁵¹ Інтерв'ю East SOS-EU-30/07.07.2022

⁵² Інтерв'ю East SOS-EU-17/23.05.2025

є два виходи з ситуації: або судове розслідування, і ви будете сидіть в тюрмі, бо ви порушуєте закон Росії». А я перебиваю його і кажу: «Так я ж громадянка України, як я можу порушувати закони Росії? Ну як це?». «А от так, – каже. – Або Лефортово, – він прям назвав мені це слово, – або выдворение». Я говорю: «Ну, звісно, краще выдворение». Він так усміхнувся, говорить: «Хорошо»⁵³.

За розпорядженням губернатора окупаційної влади Євгена Балицького, українську вчительку потрібно було депортувати. Російські військові довели її до лінії розмежування фронту, після чого вказали напрямок руху до української сторони і віддали наказ йти самостійно:

«Я питаю: «Я можу йти?». «Да, ідіть». І я пішла. А він каже комусь: **«Не стріляйте в неї, хай вона дійде»**.

64. Росія активно впроваджує на ТОТ програму «Земський вчитель». Педагоги з Росії здійснюють викладацьку діяльність на окупованих українських територіях:

«Прийшла нова директорка, і вона агресивно ставилася до всіх. Вона приїхала з Росії у відрядження. Росіяни приїжджають на окуповану частину України і їм сплачують набагато більшу заробітну плату, ніж місцевим вчителям»⁵⁴.

65. Обшуки проводилися не лише у школах, а й у дотичних до освіти закладах та організаціях. До процедур долучалися ФСБ та кадірівські формування. Про такий випадок повідомила засновниця та директорка Херсонської міської ГО «Центр сімейної реабілітації дітей-інвалідів та дітей з інвалідизуючими захворюваннями «Софія» Ольга Цілінко. Обшук супроводжувався погрозами в бік сім'ї Ольги:

«...у нас обшук очолював або дагестанець, або кадірівець. Взагалі в Херсоні були дагестанці, дуже багато дагестанців було. Вони їздили зі своїми прапорами на цих БТРах. От у нас очолював обшук дагестанець. От я вам зараз скажу – їх зайшло три на другий поверх, три – на перший поверх. Ще чоловік п'ять двір обходили, гараж. Загалом – більше десятка було. [...] І це була отака агресія – зброєю погрожували малому. В мене малий, його ж на ціп не всадиш дома. І він на велосипеді там їздив. Було таке, що він, зупинили його – там у нас площа Корабелів, такий кільцевий рух. Зупинили його, підійшов: «Давай рюкзак», – і автомат навів йому на ногу, малому. – «Если сейчас что-то найду – калеккой сделаю»⁵⁵.

⁵³ Інтерв'ю East SOS-EU-31/11.01.2024

⁵⁴ Інтерв'ю East SOS-EU-32/02.05.2025

⁵⁵ Інтерв'ю East SOS-EU-33/01.11.2023

66. Російська влада переслідувала вчителів історії, української мови та літератури. Показовий приклад, зафіксований командою фонду, – збори педагогів гуманітарної катедри, що проводилися у місті Біловодську Луганської області:

«У цей час нас збирають, уже нова влада збирає в селищі, в будинку культури, всіх освітян з метою організації освітньої діяльності закладів освіти. [...] Збирали вчителів історії, вчителів української мови, літератури. [...] І на цьому, на цій конференції нам починають презентувати, за якими ми програмами маємо вчитися, як ми маємо працювати, і що ми з цього будемо мати»⁵⁶.

На зборах були присутні високопосадовці так званої «Л/ДНР», які обґрунтовували необхідність припинити вивчення української мови та літератури у школах:

«Міністерка» в нас була освіти і її перший заступник по професійно-технічній освіті. І вони нам презентують, як будуть працювати дитячі садочки за їхньою програмою дошкільною. А потім, як ми будемо працювати – що ми будемо працювати за їхніми програмами без української мови і літератури. Потім профтехучилища там теж почали говорити про свої програми, які вони в них круті, і як вони апробовані, і як це все буде відбуватися»⁵⁷.

67. Якщо вчителі під час подібних зборів педагогічного колективу демонстрували нелояльність до окупаційної адміністрації, військова комендатура виводила їх із зали, де проходив захід:

«Я почала ставити незручні питання, через що була викликана комендатура. Мене і ще одного директора змусили вийти із будинку культури, щоб ми не збурювали маси»⁵⁸.

68. Окупаційна адміністрація на ТОТ проводила примусову паспортизацію вчителів. Щоб вижити в умовах окупації, педагоги йшли працювати до шкіл, що працювали за російськими програмами. Однак до роботи їх допускали лише за умови отримання російського паспорта:

«Уже багато отримали ці паспорти, тому що це працевлаштування. Вчителі майже всі, мені здається, отримали, і вони працюють в школі, там якісь години їм нарахували»⁵⁹.

Отже, цілеспрямоване переслідування вчителів як носіїв української ідентичності, мови та системи цінностей свідчить про намагання окупаційної влади знищити національну культурну приналежність насе-

⁵⁶ Інтерв'ю East SOS-EU-32/08.10.2022

⁵⁷ Інтерв'ю East SOS-EU-32/08.10.2022

⁵⁸ Інтерв'ю East SOS-EU-32/08.10.2022

⁵⁹ Інтерв'ю East SOS-EU-33/17.03.2025

лення та примусово інтегрувати тимчасово окуповані території до політико-правового простору держави-окупанта. Такі дії мають ознаки переслідування за політичними чи ідеологічними мотивами, що прямо заборонено статтями 27 та 32 IV Женевської конвенції.

Умисне вбивство та поранення вчителів є серйозними порушеннями МГП (ст. 147 IV Конвенції) та можуть кваліфікуватися як воєнні злочини.

Незаконне позбавлення волі освітян та примусові обшуки без відповідних правових підстав порушують гарантії, надані цивільному населенню під час тимчасової окупації (ст. 33, 49, 147 IV Конвенції).

Депортація або насильницьке переміщення людей з тимчасово окупованої території, не викликане винятковими міркуваннями безпеки, також є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права та вважається воєнним злочином відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (ст. 8(2)(a)(vii)).

5 РОСІЙСЬКІ АТАКИ НА ШКОЛИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

69. Анонімна респондентка повідомила про обстріл російськими військовими ЗОШ №13 у місті Соледар, що на вулиці Преображенська, 10:

«Прилетело в 13 школу – это центральная наша школа. Два года назад начался ремонт этой школы, шикарный ремонт под эгидой ООН, большие очень деньги были вложены на ремонт. И вот в эту школу было несколько попаданий, школа несколько раз горела. И закрытая школа, ранее была закрытая школа, на Свердловку, там тоже были военные ранее, тоже там школу разбомбило. Ни одной школы не осталось. И в садики были прилёты»⁶⁰.

70. Серед засобів ураження шкіл фігурують і випадки завдання ударів з повітря. Староста Котляревського старостинського округу Миколаївської області Кравченко Ольга засвідчила:

«13–14 березня (2022 року – ред.)десь, коли був цей артобстріл, коли в школу попала авіабомба, скинута була авіабомба»⁶¹.

71. Зафіксовано факти використання армією Росії РСЗВ для обстрілу шкіл. Про це зазначала анонімна жителька Сіверськодонецька. Було здійснено обстріл ЗОШ №16 на вул. Гагаріна, 97 з використанням РСЗВ.

«Потом это уже начались «грады». Обстреливали хаотично «градами», попало тоже и в дома, в школы. Тоже хотелось бы сказать, что очень часто обстреливали именно школы, садики. 16-я школа, это та школа, в которой я училась. Она была одна из первых, в которую прилетел снаряд в крышу»⁶².

72. Військові РФ здійснювали обстріли гуманітарних штабів, що відкривалися на території навчальних закладів:

«Выдавали гуманитарную помощь у нас в школе первой (тобто Вугледарський НВК, м. Вугледар, вул. 13 Десантників, 20), [...] стреляли сюда. У нас кругом по Угледару стреляли. В жилые дома попадало. До сих пор вон там видео смотрим по телефону, до сих пор там горят дома, от которых там уже ничего нет: ни окон, ни дверей, как говорится»⁶³.

73. Анонімне джерело з Рубіжного на Луганщині засвідчило, що обстрілювалися й автомобілі гуманітарної допомоги, що прямували до

⁶⁰ Інтерв'ю East SOS-EU-34/09.08.2022

⁶¹ Інтерв'ю East SOS-EU-35/12.10.2023

⁶² Інтерв'ю East SOS-EU-36/10.08.2022

⁶³ Інтерв'ю East SOS-EU-37/19.09.2024

школи, яка слугувала укриттям для багатьох мешканців міста. Обстрілювалася також і сама школа:

«Були попадання, але ближче до кінця травня там пошкоджена кровля, пошкоджено центральний вихід. Дуже жалко, бо саме його зробили перед початком війни, там була така краса. В нашій будівлі є інклюзивний центр з іншої сторони школи, так там теж пластикові двері було винесено вибуховою хвилею, тобто були попадання»⁶⁴.

74. Один з респондентів повідомив про випадок, коли російські війська вели вогонь із цивільних кварталів, створюючи загрозу для населення:

«Інколи підїжджав танк. Біля нашої школи – навпроти – є котельня. Біля котельні ставав танк і також у сторону Лисичанська, Новодружівська, Привілля стріляв танк».

75. У селі Козачі Лагері на Херсонщині російська війська, за даними очевидців, використовували територію місцевої школи для ведення вогню з БТРа. Крім того, російська бронетехніка розташовується на певній відстані від школи і веде по ній вогонь, після чого створюється інфопривід про нібито атаку ЗСУ на школу.

«Чую – стали біля школи, і давай кореспонденти знімати: «ЗСУ розбило школу». І вони по новій почали стріляти, «орки» почали по новій стріляти. Вони тільки розвернулись, хотіли знімати оце все, і «орки» по новій почали стріляти по школі»⁶⁵.

76. Крім того, зафіксовано факти використання школи як місце для розташування засобів вогневого ураження:

«А із школи ще випускали ракети. Як запустять – падаєш на землю, тому що гул стоїть страшний. Це страшно було. Могли і по дві, і по три ракети за день випустити із школи»⁶⁶.

77. Документаторами фонду зафіксовано випадок розміщення на території навчального закладу російської військової техніки:

«Они закапывают свои танки. Тут же в центре, раз на детской площадке, у нас небольшая там площадочка, оборудованная для детей. И возле школьной котельной. Там на следующей улице, на Аверина, на огородах у людей были вкопаны эти вот – танки. Они по всему селу. Они не в одном месте стояли. А вот они ездили, танки вояжировали, и тут целыми днями мотались туда-сюда, туда-сюда. И на одном написано: «За Крым», – вот так на дуле белой краской. Там на другом: «Русские идут», – вот таким манером»⁶⁷.

⁶⁴ Інтерв'ю East SOS-EU-38/25.06.2022

⁶⁵ Інтерв'ю East SOS-EU-39/01.02.2024.

⁶⁶ Інтерв'ю East SOS-EU-39/01.02.2024.

⁶⁷ Інтерв'ю East SOS-EU-40/14.04.2024.

78. За свідченнями респондентів, школи в тимчасовій окупації також перетворювалися на місця спостереження та вогневі точки для російських гранатометників:

«А вони ж на школі зробили собі блокпости, як спостереження. [...] школа в нас двоповерхова, і отак в трьох місцях гранатометники сидять. І вони ж де тільки бачать якусь точку, гранатометами гепають по оцих точках»⁶⁸.

79. Російські гранатометники, за словами респондента, вели вогонь по великих будівлях, серед яких були школи та дитячі садки, вважаючи, що там знаходяться українські військові:

«Одного корегувальника наші люди побачили. То те, що він корегував, – то вони били по цілях, тобто по великих закладах. Я так чогось подумала, що в них, мабуть, така логіка була, що так як вони стояли у школі, то наші війська, вибиваючи їх, заходять і стають у школу. Того вони у школу і цілили. І там, де вони бачили великі будівлі, от у нас сільська рада, припустимо, теж двоповерхова. То вони цілили й сюди. Будинок культури в нас теж великий, вони цілили. Я так зрозуміла, що вони намагалися бити по тих закладах, бо думали, що там стоять війська, наші війська»⁶⁹.

Отже, задокументовані випадки свідчать про масові та системні порушення норм МГП з боку РФ щодо захисту дітей, шкіл, гуманітарної діяльності та цивільної інфраструктури під час збройного конфлікту. Нецільові обстріли закладів освіти російськими військами порушують принцип розрізнення, який зобов'язує сторони збройного конфлікту розрізняти цивільні об'єкти та військові цілі. Обстріли гуманітарних штабів, розміщених у школах, – це порушення захисту гуманітарної діяльності, гарантованого Женевськими конвенціями, зокрема IV Конвенцією щодо захисту цивільного населення. Використання території школи для ведення бойових дій та розміщення там військової техніки є порушенням принципу заборони використання цивільної інфраструктури у військових цілях. Такі дії позбавляють школу захисту відповідно до МГП та водночас створюють ризик непропорційної шкоди цивільному населенню. Ведення вогню з приміщення школи суперечить забороні використовувати цивільних як «живий щит» (ст. 51(7) Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій) і перетворює школу на мішень, порушуючи принцип заборони нападів на цивільні об'єкти.

⁶⁸ Інтерв'ю East SOS-EU-41/14.02/08.05 2024

⁶⁹ Інтерв'ю East SOS-EU-41/14.02/08.05 2024

6 РОСІЙСЬКІ АТАКИ НА ШКІЛЬНУ ІНФРАСТРУКТУРУ

80. За словами респондентки, окупаційні війська виносили зі школи усе, що мало бодай якусь цінність. Були пограбовані класи, викрадено інтерактивну дошку, проєктори, комп'ютери, ноутбуки. Літературу зі шкільної бібліотеки окупанти залишали на вікнах, щоб приховати свій рух усередині будівлі від снайперів. Такі ж свідчення надало анонімне джерело про повністю розграбований ЗЗСО №16 у місті Сіверськодонецьк Луганської області:

«Школа вся пограбована, в школі немає ніякої техніки, ні ноутбука, проєкторів, принтерів – все, що було. Кабінети всі перериті, двері зламані в кожен кабінет»⁷⁰.

81. Анонімне джерело з Євсузького ліцею Біловодської селищної ради на Луганщині повідомило, що у школі проводилися силові обшуки з метою вилучення будь-яких навчальних матеріалів, що мали національний характер. Серед літератури, яку вилучали окупанти, були роботи поетів В. Стуса, В. Симоненка, дослідження присвячені УПА, політичним діячам Р. Шухевичу, С. Бандері:

«...тобто все, що було знайдено у навчальному закладі, все, що стосувалось української символіки, роздаткових матеріалів, навчально-методичної літератури, такої, як фахові журнали. Там, де в нас заходи всі ці проводились, це все було згребене в одну велику кучу на смітник, і це все було спалено на території навчального закладу. Все, що стосувалося підручників із захисту України, історії. Українське – це все вивозилося централізовано на Біловодськ»⁷¹.

82. Анонімне джерело з Луганщини повідомило, що окупаційна адміністрація поставила на порядок денний вирішення питання щодо української бібліотеки у школі, яка налічувала понад 30 тис. одиниць літературних та наукових праць. До цього процесу залучали також батьків учнів, які мали принести всі підручники, що залишилися вдома:

«Зібрали спочатку в спортзалі і не знали, що з ними робити. А потім такі ж тоже ходили різні слухи, що будуть чи здавать, чи будуть палить. Потім ніби як знесли їх, кажуть, в подвал. І сказали: «Хай вони поки там полежать». В общем, почали вже шерстити бібліотеку»⁷².

83. За свідченнями анонімного джерела з села Козачі Лагері на Херсонщині, російські військові роблять особливий акцент на знищенні національної символіки держави. Як зазначає джерело:

⁷⁰ Інтерв'ю East SOS-EU-42/21.09.2022

⁷¹ Інтерв'ю East SOS-EU-23/10.11.2024

⁷² Інтерв'ю East SOS-EU-43/16.12.2022

«Тільки перед війною завезли нове обладнання для кухні: і жаровні, і каструлі оці всі, електричні, такі красиві. Все спалили, все. А побачили в столовій рушники наші українські, портрети Лесі Українки, Шевченка – вони все спалили українське, все попалили. Вивезли зі школи спочатку всі комп'ютери, всі дитячі парти маленькі, дошка хороша, комп'ютери в класі. Вони це все повивозили, а потім, що не потрібно їм, вони все попалили, все попалили. І бачили ми, як вони два дні обстрілювали. На школу пішло 42 снаряди, бо я считала, за два дня – 42 снаряди, щоб спалити школу...»⁷³.

84. Матеріальна база школи була розграбована російськими військами та використовувалася ними для оснащення власної військової техніки:

«Не знаю навіщо порозкручені були парти, бо парти були в трьох кабінетах нові, оці, які скручуються, на гвинтах – усі були розкручені. Я не могла зрозуміти. Мені потім сказали, що вони ставлять собі дошки з парт в БТРи, в танки, ще як додаткову броню. З бібліотеки книжки приносили, і книжками, от розумієте? І книжками ось повністю от – від підвіконня і до самого верху – вони викладали ось цими стопками книжок з бібліотеки, щоб повністю закрити ці вікна»⁷⁴.

85. В одній зі шкіл на ТОТ російські військові навмисно забруднювали класні приміщення. Зокрема, справляли фізіологічні потреби на шкільні парти. Це черговий приклад варварської поведінки загарбників, спрямованої на демонстративне знищення української культури та освітнього простору:

«А біля столової, що вони поробили – там же пройти не можна було. Вони ж боялись далеко, видно, ходити, ото виходили – прям біля стіни все було. Вона ж довга, от будете йти, побачите, от там все ззаду, і от тут, і все поделано. І видно там, ми так рєшили, що як стріляли з пістолетів. У столовій ночували офіцери навіть. У школі написали на стіні: «Извините, мы с Кемерова»⁷⁵.

86. У Литвинівці Старобільського району впродовж березня-квітня 2022 року російська влада примусила вчителів знищити розпис на стінах школи, що мав національний характер. Цей випадок можна розцінювати як акт знищення української ідентичності:

«У нас були, знаєте, з символікою [...] якась дівчинка-україночка була намальована, все це замальовали. Бо нових плакатів ніхто не дав. Ото або винесли все, чи спалили, чи куди вони його діли? У Литвинівці взагалі оце під час «ковіду», коли були на дистанційці, то вчителі просто орнаментами, десь там хол, чи щось розмалювали гарно так, прикрасили школу. То в цей період, поки діти не вчилися – березень, там,

⁷³ Інтерв'ю East SOS-EU-44/01.02.2022

⁷⁴ Інтерв'ю East SOS-EU-45/21.06.2023

⁷⁵ Інтерв'ю East SOS-EU-46/05.04.2023

квітень, то вчителі здирали отой орнамент зі стін, щоб нічого не дай бог ніде не проглядалось»⁷⁶.

87. В окремих випадках школи перетворювалися на місця утримання незаконно затриманих цивільних осіб і катівні. За повідомленням анонімної респондентки, росіяни облаштували катівні в підвалах ЗЗСО №6 та ЗЗСО №2 міста Ізюм, Харківської області, де також базувалися представники ЗС РФ. У Калиновому, що в Херсонській області, російські військові утримували цивільних чоловіків.

«У шостій школі була катівня. Та і в другій школі теж була. В основному чоловіків, звісно, молодих [привозили]. Щоб сказати, що стариків туди возили, я не знаю. Я знаю, у Володимира Васильєвича є товарищ. Він був в Каменке председателем колхоза. Він уже на пенсії. Коли росіяни прийшли, хтось його здав там. Ну, що він такий. Його брали, в ту катівню возили. Його там били. По-моєму, в шосту»⁷⁷.

88. У школі в селі Петрівкове на Донеччині російські військові організували власний військовий штаб, а поруч у дитячому садочку утримували полонених, яких змушували будувати оборонні споруди:

«Чоловік, не знаю, чоловік десять точно. [...] їх держали в підвалі і копали окопи. В школі в них, вони жили в дитячому садку, а в школі у них типу штабу було. І підвал там був»⁷⁸.

89. Респондент повідомив документаторам фонду, що його незаконно затримали та тривалий час утримували у приміщенні школи, де піддавали катуванням:

«Це в школу мене привезли [...]. В школі, в туалеті били, займалися на мені боксом. Мене забили вони, забили і витягнули [...], я лежав на вулиці, на холоді. В мене визвали епілепсію – забили так. Били, бо піна з рота пішла. Коли я піднявся, став отходити, бо язик я прикусив, от. Троє суток мене катували»⁷⁹.

90. У селі Граковому на Харківщині на території школи військові РФ убили та поховали двох людей. Тіла перепоховали після деокупації населеного пункту восени 2022 року:

«В центре двоих откопали. Возле школы. Но не наши. А откуда они, не знаю тоже. Убили и закопали возле школы»⁸⁰.

91. Унаслідок регулярних обстрілів цивільної інфраструктури російською армією території шкіл часто були забруднені боєприпасами, що не вибух-

⁷⁶ Інтерв'ю East SOS-EU-47/26.02.2025

⁷⁷ Інтерв'ю East SOS-EU-48/04.04.2023

⁷⁸ Інтерв'ю East SOS-EU-49/23.03.2023

⁷⁹ Інтерв'ю East SOS-EU-50/18.09.2024

⁸⁰ Інтерв'ю East SOS-EU-51/24.03.2023

нули. Респондент повідомив про такий випадок на території СЗШ №16 у місті Сіверськодонецьк:

«Эти их мины были такие, которые не разрывались. Которые повсюду в городе, на них потом наступали люди. Они были и у нас, и в Лисичанске, когда вот девочка медсестра наступила, ей оторвало ноги. Я – чуть не наступила. Моя мина (оказалась не моей, слава богу) меня ждала – 16-я школа, стадион. Это, получается, я через дворы ходила (зітхає), потому что там было проще спрятаться, там было много ям всяких, слава богу. У нас же ж в дворах внутриквартальные дороги оставляют желать лучшего. Ну, иногда это плюс большой, потому что ты в эту ямку падаешь и ты можешь спастись»⁸¹.

У школах на тимчасово окупованій території російські військові влаштовували катівні, що є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права. Російські військові зловживають цивільною інфраструктурою, що порушує принцип розрізнення між цивільними об'єктами та військовими цілями.

Отже, описані дії збройних сил РФ свідчать про цілеспрямоване знищення освітнього та культурного середовища на тимчасово окупованих територіях України. Ці дії є системними порушеннями МГП, що можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини та злочини проти людяності.

Розкрадання шкільного майна російськими військовими (викрадення інтерактивного обладнання, комп'ютерів, ноутбуків тощо) – це порушення заборони на мародерство, прямо передбачене ст. 33 IV Женевської конвенції та ст. 8(2)(b)(xvi) Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Такі дії є воєнним злочином.

Проведення обшуків у школах із вилученням української літератури та знищенням національної символіки є свідченням політики культурної асиміляції, що порушує норми міжнародного гуманітарного права, які гарантують повагу до культурної власності та національної ідентичності населення на тимчасово окупованих територіях (Гаазькі правила 1907 року, IV Женевська конвенція, ст. 27).

Осквернення приміщень шкіл, зокрема справляння фізіологічних потреб у класах, демонструє не лише приниження людської гідності, а й грубе порушення принципу поваги до цивільних об'єктів. Такі дії мають на меті моральне приниження населення та можуть розцінюватися як психологічне насильство у контексті збройного конфлікту.

Використання шкіл як штабів та місць утримання цивільних осіб, а також свідчення про катування цивільного населення в освітніх закладах є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права, зокрема ст. 147 IV Женевської конвенції (заборона тортур, нелюдського або принижую-

⁸¹ Інтерв'ю East SOS-EU-52/10.05.2023

чого поводження), ст. 75 Додаткового протоколу I, ст. 8(2)(а)(іі) Римського статуту (катування як воєнний злочин).

Перетворення шкіл на місця несвободи та тортур свідчить про навмисне порушення принципів захисту цивільних осіб та інфраструктури.

ВИСНОВКИ

- 1 Описані у звіті воєнні злочини підтверджують численні факти нападів російських військових на цивільне населення, що призводить до загибелі та поранень серед дорослих і дітей.
- 2 У звіті зафіксовано численні факти обстрілів російською стороною закладів освіти. Такі дії вчинялися російською стороною навіть коли на території закладу не було українських військових. Школи обстрілювалися навіть коли використовувалися як укриття для цивільного населення, зокрема з використанням РСЗВ та ударів з повітря.
- 3 Задokumentовано випадки розміщення в школах на ТОТ російських військових, перетворення будівель закладів на військові штаби, що робило школи законними військовими цілями. Водночас школи використовувалися з метою незаконного утримання цивільних осіб.
- 4 Зафіксовано факти розміщення на територіях шкіл російської військової техніки. З території закладу російські військові здійснювали обстріли навколишньої місцевості.
- 5 У звіті описано зміни в структурі української освіти на ТОТ, які впроваджує Росія. Це суперечить ідентичності та культурі місцевого населення. Нав'язування ідеології через систему освіти є формою культурного насильства і може бути кваліфіковано як порушення гуманітарного захисту цивільних осіб, а в окремих випадках – як воєнний злочин проти культурних прав і прав дитини.
- 6 Задokumentовано факти пограбування українських шкіл російськими військовими: викрадення і вивезення шкільного обладнання зі шкіл, в окремих випадках знищення українських підручників, пошкодження іншого шкільного майна, вчинення актів вандалізму.
- 7 Зафіксовано випадки направлення вчителів без законних підстав до слідчих ізоляторів, обшуки, погрози членам родин вчителів.
- 8 Простежено факти, коли російська окупаційна адміністрація перешкоджала доступу українських дітей на ТОТ до здобуття освіти, насаджувала власні освітні програми. Адміністрація шкіл на тимчасово окупованих територіях регулярно долучає дітей до екскурсій на пропагандистські історичні виставки, присвячені так званим «героям СВО». Підтверджено факти встановлення у школах «парт героя» та проведення навчально-виховної роботи, спрямованої на насадження російської ідентичності.
- 9 Підтверджено, що окупаційна адміністрація залучала до освітнього процесу осіб, які не мали відповідної педагогічної освіти, що супе-

речить базовим принципам якісної освіти та порушує норми міжнародного гуманітарного права. Така практика може розглядатися як умисне спотворення освітнього процесу та нехтування правом дитини на якісну освіту, гарантовану як міжнародним правом, так і загальновизнаними гуманітарними стандартами.

- 10** Доведено, що діяльність російської окупаційної адміністрації в освітній сфері призводить до погіршення фізичного та психічного здоров'я дітей та вчителів.

